

Турдугулова К.М.

ТАТААЛ СҮЙЛӨМДҮ ОКУТУУ

Турдугулова К.М.

ОБУЧЕНИЯ СЛОЖНОМУ ПРЕДЛОЖЕНИЮ

К.М. Turdugulova

TRAINING COMPLEX SENTENCES

УДК: 370-78/19

Бул макалада багыныңкы жана тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдү окутууда эске алына турган негизги багыттар жөнүндө айтылат.

В статье говорится об основных направлениях в обучении сложных предложений.

The article tells about the main directions in training complex sentences.

Орто мектептердин жана жогорку окуу жайларынын лекциялык жана практикалык курстарында татаал сүйлөмдү үйрөнүү ишинде сүйлөмдүн семантикасы менен грамматикалык түзүлүшү сөзсүз жетекчиликке алынышы шарт. Татаал сүйлөмдү классификациялоо ишинде анын тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн мааниси менен грамматикалык структурасы негизги факторлордун бири катары каралып келет.

Семантикалык параметрлеринен алганда татаал сүйлөмдөр экиге бөлүнүшөт: тең байланыштагы татаал сүйлөм; багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм. Тутумдагы жөнөкөй сүйлөмдөр семантикалык өз алдынча, тең укукта болушса, анда ал татаал сүйлөм тең байланыштагы татаал сүйлөм болот. Мисалы: *Кыш келди, кар жаады, суулар тоңду.* Мындагы баяндоочтор (*келди, жаады, тоңду*) ойду так бүтүрө айтты. Эгерде тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бири семантикалык жактан экинчисине багыныңкы абалда болуп, анын ар кандай кырдаалын билдирсе, анда мындай сүйлөм багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм болот. Мисалы: *Кыш келгенден кийин кар жаап, суулар тоңо баштады. Же болбосо, кыш келип кар жаады, суулар тоңду.* Татаал сүйлөмдүн тутумундагы биринчи жөнөкөй сүйлөм экинчисинин мезгилин билдирип турат. Биринчиси экинчисине карата багыныңкы абалда болду. Булардын ортосундагы маанилик катыштар аныкталат.

Эми татаал сүйлөмдүн мындай түрлөрүнүн ортосундагы жалпы окшоштуктар менен айырмачылыктарды белгилеп алуу милдети турат. Алардын окшош белгилери – алар структуралык түзүлүшү жагынан экөө тең татаал болушат. Экөөнүн тең ортолоруна үтүр коюлат. Айтылыш максатына карай экөө тең жай, суроолуу жана илептүү сүйлөмдөр боло алышат. Айырмаланган белгилери – тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр тең укукта болушса, багыныңкы

байланыштагы сүйлөмдө бири-экинчисине баш ийдирилет. Тең байланыштагы татаал сүйлөмдөгү бирөө бүткөн бир ойду билдире албайт, багыныңкы татаал сүйлөмдө суроо аркылуу ойдун ар кандай кырдаалын аныктап алууга болот. Жогоруда келтирилген мисалдардын биринде чакчыл “ып” формасы аркылуу татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн байланыша тургандыгы көрсөтүлгөн эле. Мындай конструкция түрк тилдүү башка элдерде да учурайт, айталы, Н.Баскаковдун “Очерки по грамматике ойротского языка”, “Ойротско-русский словарь” деген эмгектеринде, Н.Сауранбаевдин “Ещё раз о сложном предложении” (Известия АН КазССР, № 77. –Алматы, 1948. -35-бет) деген ири макаласында кеңири берилген. Аларда да чакчыл “ып” формасы кеңири колдонулат экен.

Татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ортосундагы маанилик катыштарды белгилеп алышы: алар мезгилдеш, карама-каршы, себеп-натыйжалаш, шарттуу болуп бөлүнүшөт. Мисал келтирели: *Аудиториянын ичи тынч, сабак жүрүп жатат, студенттер дилбаян жазышууда.* Тең байланыштагы татаал сүйлөм, үч бөлүктөн турат, сүйлөмдүн ээлери – сабак, студенттер; баяндоочтору – жүрүп жатат, жазышууда; ортосунда мезгилдик катыш бар, себеби мында бир мезгилде болгон окуя айтылып жатат; жазууда араларына үтүр коюлат. Экинчи мисал. *Сабак башталып, аудиториянын ичи тынчтанды, студенттер дилбаян жазууга киришти.* Бул багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм болду. Талданышы жогоркудай эле тартипте жүрөт.

Татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү байланыштыруучу байламталар мына булар: байланыштыргыч – *ары, жана да, да, дагы, деле;* каршылагыч – *бирок, антсе да, ошентсе да, ошондо да, ошондой болсо да, анткени менен;* ажыраткыч – *же, же болбосо;* себеп-натыйжалаш – *себеби, анткени, ошондуктан.* Мындай учурларда деле жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ортосундагы мындай маанилик катыштар көрсөтүлөт: окуянын ирээти, анын бир же ар кандай мезгилде болгондугу, ойдун бирине-бири каршы айтылгандыгы, ойду божомолдоо. Эскертүү: байламталар тең байланыштагы татаал сүйлөмдөргө гана карата колдонулат. Татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн араларына тыныш белгилердин коюлушу да негизги маселелерден. Ал белгилердин коюлушунда байламталардын кайсы сүйлөмгө тиешелүү экендигин аныктап алуу зарыл. Эгерде, байламта өзүнөн

мурдагы сүйлөмгө тиешелүү болсо, үтүр байламтадан кийин коюлат. Эгерде, байламта өзүнөн кийинки сүйлөмгө тиешелүү болсо, үтүр байламтадан мурда коюлат. Эгерде, биринчи сүйлөмдүн маанисин кийинкилер чечмелесе, негизги сүйлөмдөн кийин кош чекит коюлат.

Тең байланыштагы татаал сүйлөм боюнча көнүгүүлөрдүн системасы:

1. Сүйлөмгө синтаксистик талдоо жүргүзүү. Татаал сүйлөмдүн төмөнкү белгилери аныкталышы керек: Грамматикалык түзүлүшү жагынан татаал сүйлөмдүн кайсыл түрү экендиги; ал канча жөнөкөй сүйлөмдөн түзүлгөндүгү; сүйлөмдөр бири менен бири кандайча байланышкандыгы; сүйлөмдөрдүн ортосундагы маанилик катыштардын мүнөзү; тыныш белгилердин коюлуш тартиби.

2. Көп чекиттин ордуна экинчи жөнөкөй сүйлөмдү жалгаштырып, татаал сүйлөм түзүү. Мугалим класска кирди, бирок Алтын капаста кор болгончо, Мындан төмөнкүдөй татаал сүйлөм түзүлүшү мүмкүн. Мугалим класска кирди, бирок окуучулар дале тынчынган жок. Алтын капаста кор болгончо, ай талаада зор бол.

3. Байламталарды колдонуп, жөнөкөй сүйлөмдөрдөн татаал сүйлөм түзүү.

4. Берилген сөздөрдү жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ээси катарында колдонуп, татаал сүйлөм түзүү: жаан – асман, аудитория – студенттер. Айталы, мындай сүйлөм түзүүгө болоор эле. Жаан басылды, асман ачык. Же болбосо, жаан токтоду, бирок асман ачык эмес. Студенттер кирип, аудиториянын ичи жандана баштады.

5. Тыныш белгилери калтырылып кеткен татаал сүйлөмдөргө тиешелүү белгилерди коюу менен алардын эмне себептен колдонулгандыгын түшүндүрүү.

6. Ар кандай конструкциядагы татаал сүйлөмдөрдү катыштырып чыгармачылык мүнөзүндөгү жумуштарды аткаруу. Айталы, сочинение, изложение, эссе, мүнөздөмө жазуу же оозеки аңгеме түзүү.

Тең байланыштагы татаал сүйлөмгө синтаксистик талдоо жүргүзүү ишинде сүйлөмдүн мына бул белгилери аныкталууга тийиш:

- татаал сүйлөмдүн кайсы түрү экендиги.
- канча жөнөкөй сүйлөмдөн түзүлгөндүгү.
- ал жөнөкөй сүйлөмдөр өз ара кандайча байланышкандыгын аныктоо, байламталар же интонация аркылуу.
- татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ортосундагы маанилик катышты аныктоо.
- тыныш белгилердин туура коюлушу.

Талдоонун бир үлгүсү: Жаан басылды, асман ачык. Тең байланыштагы татаал сүйлөм, тутумунда эки жөнөкөй сүйлөм бар: *Жаан басылды. Асман ачык.* Экөө тең бир тутумдуу сүйлөмдөр, ортосунан үтүр менен ажыратылып, тең мааниде колдонулду. *Жаан басылса да, асман ачылган жок.* Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм, тутумунда эки

жөнөкөй сүйлөм бар. Экинчи сүйлөм биринчиге багыныңкы мүнөздө айтылды, ортосу үтүр менен ажыратылып, “да” аркылуу байланышып жатат.

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн төмөнкүдөй белгилери бар: Баш жана багыныңкы бөлүктөрдөн турат. Алардын өз ара байланышуу жолдору болот. Тутумундагы сүйлөмдөрдүн бири ойдун натыйжасын билдирип, экинчиси ага багынып турат.

Синтаксистик талдоо учурунда алгач багыныңкы татаал сүйлөм жөнүндө кенен маалымат берилет. Мисалдар менен бекемделет. *Арадан бир мүнөт өтүп-өтө электе эле жанагыл чабалакейлер терезенин сыртынан ары –бери учуп, кайрадан үйгө киргилери келишип, чый-пыйы чыга чырылдашып, жана айталбай калганын эми айтууга шапкандай, жана унутуп койгонун эсинен эми тапкандай болушуп мурдагыдан катуу тынчсыздана улам-улам айнекке келип, тийип-тийбей кайра кетип, бизди киргизип койгулачы деп жалынып сурашкандай сезилип жатышты (Ч.Айтматовдон).*

Талдоо учурунда тутумундагы ар бир жөнөкөй сүйлөм айрым-айрым ажыратылып, ойдун натыйжасын жана анын кырдаалын билдирген сүйлөмдөр аныкталат. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы сүйлөмдөр грамматикалык түзүлүшү жагынан да, семантикалык мааниси жагынан да өз ара ажырагыс байланышып, бир бүтүн ойду билдиришет. Келтирилген мисалдардан кийин айрым тыянактар өзүнөн- өзү келип чыгат: Татаал сүйлөмдө ойдун натыйжасын билдирген бөлүгү **баш** сүйлөм болот. Баш сүйлөмдүн ар түрдүү кырдаалын билдирген бөлүгү **багыныңкы** сүйлөм болот. Демек, баш жана багыныңкы бөлүктөн түзүлгөн сүйлөм багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм болот.

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмгө синтаксистик талдоо жүргүзүүдө төмөнкү элементтер эске алынышы шарт:

1. Татаал сүйлөмдүн кайсыл түрүнө кирээрин аныктоо. Баш жана багыныңкы түгөйлөрүн аныктоо.
2. Багыныңкы сүйлөмдүн кандай суроого жооп берээрин жана кандай мааниде колдонулгандыгын аныктоо.
3. Баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдүн байланышуу жолдорун аныктоо.
4. Багыныңкы бөлүктүн сүйлөмдөн алган ордун аныктоо.
5. Тыныш белгилеринин туура коюлушун текшерүү.

Синтаксистик талдоонун үлгүсү: Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмгө карата жүргүзүлгөн талдоонун үлгүсүн профессор Б.Өмүралиевдин “Мектепте кыргыз тилинин синтаксисин (жөнөкөй жана татаал сүйлөм) окутуунун негиздери” деген темадагы педагогика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазган диссертациясынын 274 – 275 – беттеринен сунуш кылабыз:

Алты саның соо болсо, бекер карап жатпагын (Токтогулдан). Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм; *бекер карап жатпагын* – баш сүйлөм; эмне болсо? – *алты саның соо болсо* – шарттуу багыныңкы; баш сүйлөм менен шарттуу ыңгайдын “са” мүчөсү аркылуу байланышты, баш сүйлөмдөн мурда келди, үтүр менен ажыратылды.

Таятам, мен жаткандан кийин, үйгө келиптир (А.Токомбаевден). Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм; *таятам үйгө келиптир* – баш сүйлөм, качан? – *мен жаткандан кийин* – мезгил багыныңкы сүйлөм; баш сүйлөм менен “кан+дан кийин” (атоочтукка чыгыш жөндөмөнүн мүчөсү уланып, ага кийин деген жандооч кошулуп айтылды) формасында байланышты; баш сүйлөмдүн ортосунда келди да, эки жагынан үтүр менен ажыратылды.

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн синтаксисин өздөштүрүүдө анын классификацияланышын изилдөө иштери да маанилүү фактор. Түркологияда, анын ичинде кыргыз тил илиминдеги адистердин эмгектеринде ал классификация ар кандай вариантта каралганы менен дээрлик баары бир пикирге келишкенин көрүүгө болот. Профессор Б.Өмүралиев да аталган диссертациясында орток вариант болгон көз карашка ылайык караган, ал багыныңкы татаал сүйлөмдүн түрлөрүн мезгил, себеп, максат, шарттуу, орун, сыпат, карама-каршы жана салыштырма деп классификациялайт (3:275). Жалпы тил илиминде да, түркологияда да (кыргыз тили ошонун ичинде) багыныңкы сүйлөмдү классификациялоодо эки критерий жетекчиликке алынып жүрөт. **Биринчиси**, лексико-семантикалык чен-өлчөм, башкача айтканда, сүйлөмдүн кандай мааниде колдонулуп жаткандыгы. **Экинчиси**, структуралык-семантикалык чен-өлчөм, башкача айтканда, баш сүйлөм менен грамматикалык жактан кандайча байланышып жаткандыгы жетекчиликке алынат.

Россия окумуштуулары Л.П.Федоренко, Т.М.Воителева, Е.С.Антонова жана башка тилчи-методисттер окутуунун лингвистикалык принциптери катары *лексико-семантикалык, структуралык-семантикалык* жана *эстетикалык-функционалдык* принциптерин сунуш кылышкан эле. Биз болсо, татаал сүйлөмдүн багыныңкы татаал сүйлөмүн классификациялоодо ошол структуралык-семантикалык принципти жетекчиликке алуу талапка ылайык деп түшүнөбүз. Багыныңкы сүйлөмдүн кайсы түрү экендигин аныктоодо кээде анын мааниси (семантика), кээде анын грамматикалык (структуралык) түзүлүшү негизги ролду ойношу мүмкүн, ошондуктан, багыныңкы сүйлөмдүн берген

мааниси менен түзүлүшүн (семантикалык-структуралык) биринен-бирин ажыратбай, аларды ажырагыс биримдикте кароо маселеси биринчи планга чыгат.

Ошентип, татаал сүйлөмдүн классификацияланышы анын зарыл болгон бардык принциптеринин талаптарына ылайык мындай болду: Тил илиминде татаал сүйлөм эки ири топко бөлүнөөрү белгилүү (багыныңкы, багыныңсыз). Багыныңкы татаал сүйлөм баш сүйлөмдөгү айтылуучу ойдун ар кандай кырдаалын көрсөтүп, берген маанисине карата классификацияланышат: мезгил багыныңкы сүйлөм, орун багыныңкы сүйлөм, сыпат багыныңкы сүйлөм, карама-каршы багыныңкы сүйлөм, салыштырма багыныңкы сүйлөм, шарттуу багыныңкы сүйлөм, сан-өлчөм багыныңкы сүйлөм.

Багыныңсыз (тең байланыштагы) татаал сүйлөм өз мезгилинде байламталуу багыныңсыз жана байламтасыз багыныңсыз татаал сүйлөм болуп классификацияланат да ар бири майда топторго бөлүнүшөт. Тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр бири экинчиси менен байламталар аркылуу байланышса *байламталуу багыныңсыз татаал сүйлөм* болот. Мунун тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр маанилик катышы боюнча классификацияланышат: мезгилдеш, кайчылаш, ажыраткыч, себеп-натыйжалаш. Ал эми тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр бири экинчиси менен интонация аркылуу байланышып турса, *байламтасыз багыныңсыз татаал сүйлөм* болот. Мисалы: *Бакыт болбосо сүйүү жок, сүйүү болбосо бакыт жок, ошон үчүн алар жалгыз келбейт, жалгыз болгон кезде ал алсыз, чектелүү болот. (Ч.Айтматовдон).* Булар да маанилик катышы боюнча классификацияланышат: мезгилдеш, кайчылаш, салыштырма, түшүндүрмө, себеп-натыйжалаш.

Классификациянын мындай лингводидактикалык принциптери жалпы түркологияда дээрлик бирдей тартипте болгону менен тамырлаш түрк элдеринин ичинде ар биринин ички грамматикасына, лексикасына жараша ар кандай принциптер кармалат, дээрлик бири экинчисине окшобойт.

Адабияттар:

1. Баскаков Н. Очерки по грамматике ойротского языка. – Москва, 1947.
2. Сауранбаев Н. Ещё раз о сложном предложении. //Известия АН КазССР. № 77. Вып. 5. –Алматы, 1948.
3. Өмүралиев Б. Мектепте кыргыз тилинин синтаксисин (жөнөкөй жана татаал сүйлөм) окутуунун негиздери. Пед. илимд. докт. дисс. –Алматы, 1998 ж.
4. Воителева Т. Теория и методика обучения русскому языку. Учебное пособие для вузов. –Москва: Дрофа, 2006.

Рецензент: д.пед.н., профессор Добаев К.Д.